

КУЛЬТУРНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ БІЛІНГВІВ

Статтю присвячено проблемі культурної належності двомовних осіб. З урахуванням типів двомовності, мотивацій засвоєння другої мови, ступеня інтегрованості в іншу культуру запропоновано розрізняти бікультурний та монокультурний білінгвізм. Окреслено суттєві ознаки названих видів двомовності, а також виділено види пресупозицій, що можуть виникати під час спілкування білінгвів залежно від їхньої моно- чи бікультурності.

Вивчаючи проблеми білінгвізму, слід брати до уваги, що, засвоюючи іншу мову, індивід одночасно долучається до іншої культури, бере участь у процесі так званої акультурації. Цим терміном звичайно позначають сприймання індивідом або цілою національно-лінгво-культурною спільнотою культури іншої спільноти, що тісно

пов'язане з мовою. Ідея нерозривного зв'язку мови та культури, залежності сприйняття та членування світу від мови спілкування та відповідно від залученості до певної культури набула актуальності з появою відомої гіпотези Сепіра-Уорфа: «Ми членуємо природу у напрямку, який підказує нам мова... Ми членуємо світ, організо-

вуємо його в поняття та розподіляємо значення так, а не інакше загалом тому, що ми учасники угоди, яка передбачає подібну систематизацію. Ця угода має силу для певного мовного колективу та закріплена у системі моделей нашої мови» [7]. Таким чином, мова зумовлює спосіб пізнання навколишнього світу, тип мислення мовців, але й сама в свою чергу відображає особливості національного сприйняття та усвідомлення життєвих реалій, тобто маємо взаємну залежність мови і національної свідомості.

Олександр Потебня вважав незаперечним зв'язок мови, мислення і культури, наголошуючи, що мова, сегментуючи певним чином оточуючу дійсність, наділяючи різною значущістю її факти, розставляючи ціннісні акценти, творить власну лінгво-культурну картину світу. О. Потебня розглядав відмінності різних мов передусім як «глибоко відмінні системи прийомів мислення», а не лише як відмінності у номінації об'єктів чи в граматичних конструкціях [6].

Кожна особистість формується в суспільстві у процесі соціалізації, через мову долучається до національної культури, засвоює національно марковану систему ціннісних координат, внаслідок чого усвідомлює свою національну ідентичність. Загалом «сама спільність засвоєної культури, а точніше - спільність розпредмечених культурних предметів та освоєних вербальних описів культурних предметів і визначає спільність свідомості комунікантів. Ця спільність в першу чергу забезпечує можливість знакового спілкування, коли комуніканти, маніпулюючи у міжсуб'єктному просторі тілами знаків, можуть асоціювати з ними однакові ментальні образи» [5].

Одномовна особистість інтегрована в культурний простір лише своєї лінгво-національної спільноти, її бачення дійсності обумовлене специфікою національного світосприйняття, ментальності, що втілюються у мові і через неї ж формуються. Індивідуальний когнітивний простір такої особистості, а також набір колективних когнітивних просторів тих соціумів, у які вона інтегрована, утворюються на основі когнітивної бази тієї національно-лінгво-культурної спільноти, членом якої вона є. Когнітивна база - це сукупність знань, концептів, уявлень, спільних майже для всіх членів певної національно-лінгво-культурної спільноти. Основною складовою когнітивної бази є національно детерміновані інваріанти сприйняття «культурних предметів», а не індивідуальні уявлення про них окремих індивідів. Елементами когнітивної бази є прецедентні феномени (прецедентні імена, вислови, тексти, ситуації), фрейми, кліше та штампи свідомості, стереотипи.

Якщо індивід засвоює іншу мову, то відповідно можна говорити не лише про проблему білінгвізму, а й про проблему так званої бікультуральності, оскільки при двомовності маємо справу не тільки з двома різними системами лінгвістичних навиків, а й з різними системами навиків культури. Тут варто згадати етнопсихологічну теорію лакун Ю. Сорокіна, І. Шевченка. Ця теорія розробляє такі загальні проблеми, як опис досвіду лінгвокультурної спільноти з позицій розміру культурологічної дистанції між культурами-комунікаторами. Під поняттям «лакун» автори теорії розуміють те, що «...в одних мовах і культурах позначаються як окремоті, а в інших не сигналізуються, тобто не знаходять загальнозакріпленого виразу» [8, 50]. Вони свідчать про надмірність або нестачу досвіду однієї лінгвокультурної спільноти відносно іншої. «Якщо двомовний індивід не засвоює такі соціально значущі «окремоті» (лакуні), не оволодіває правилами інтерпретації смислів, які традиційно фіксуються у локальній культурі, то це може призвести до збоїв у комунікації. Такий індивід частково або повністю не розуміє текст» [там само]. Таким чином, двомовність, перш за все продуктивна, передбачає оволодіння інтерпретацією смислів іншої мовної культури, що веде до культурно-естетичної двомовності, формування білінгвокультурного індивіда. Отже, поряд з мовною та мовленнєвою компетенцією формується компетенція культурна, відбувається знайомство індивіда з елементами когнітивної бази тієї лінгвокультурної спільноти, мову якої він засвоює.

Є. Верещагін, звертаючись до проблеми акультурації, намагався простежити зв'язок між типами білінгвізму та рівнями акультурації [2]. На основі цього він виділив кілька рівнів акультурації. Це слабка, або початкова, акультурація, яка характеризується наявністю адаптації. Під адаптацією розуміється такий етап контакту культур, коли індивід або вся етнічна спільнота (при масовому білінгвізмі) зберігає свої первинні культурні елементи, що вступають у конфлікт з чужими. Тобто модель поведінки, стосунків визначається все ж більшою мірою власними культурними елементами. Такому рівню акультурації відповідає рецептивний, часто субординативний білінгвізм. Середня, або просунута, акультурація характеризується більш глибоким засвоєнням елементів чужої культури. Цьому рівню відповідає медіальний білінгвізм. І нарешті останньою стадією акультурації є повна, або кінцева, акультурація. При цьому індивід або етнічна спільнота повністю засвоює всі елементи чужої культури-

ри, всі властиві їй моральні, естетичні цінності. Повній акультурації відповідає координативний білінгвізм. Наслідком цього рівня акультурації є культурна асиміляція, тоді як наслідком координативного білінгвізму може бути відмова від рідної мови та перехід на іншу мову, тобто зміна мови.

Цей дослідницький принцип, що визначає необхідність градування шкали «двомовність - культура - поведінка» видається нам дуже продуктивним. Наше дослідження показало доцільність виділення двох типів можливих ситуацій.

1. Монокультурний білінгвізм. Монокультурному білінгву притаманна одна когнітивна база: це база його рідної мови. Засвоєння другої мови у даному випадку обмежується лише набуттям певної мовної компетенції, але не приводить до появи компетенції культурної, до можливості інтерпретації смислів, які зафіксовані в іншій культурі. Така особа, спілкуючись іншою мовою, сприймає світ та інтерпретує явища через призму власної мовної культури. Мовлення монокультурного білінгва, реалізуючись вторинною мовою, часто має смислове наповнення його рідної мови, спирається на прецедентні феномени її когнітивної бази, активізує кліше, штампи, асоціації, типові для мовної свідомості рідної лінгвокультурної спільноти. Це може бути причиною збоїв у комунікації, часткового, а іноді й повного непорозуміння.

Як приклад можна навести уривок з інтерв'ю латвійської співачки Л. Вайкуле, яка російську мову почала вивчати у дев'ятнадцять років: «Был только один язык, который понимали все. Надо же было как-то общаться! А сейчас я уже лихо говорю. Может, потому, что я специально его учила. Но не знаю язык еще до конца. Ведь много очень специфических слов. Был на съемках один смешной случай. У меня по сценарию реплика: «Потапыч, во дворец!» (шофер Снежной королевы - медведь. - Авт.). А я спрашиваю: «Кто такой Потапыч?» То, что в русских сказках так называют медведя - тонкости, которых я могу не знать» [1].

Монокультурний білінгвізм спостерігається у випадках, коли індивід засвоїв другу мову з утилітарною метою (наприклад, щоб отримувати необхідну інформацію цією мовою, вести дослідження з теоретичних проблем, мати змогу спілкуватися під час перебування в іншій країні). Монокультурним буває, як правило, пізній штучний білінгвізм, тобто оволодіння другою мовою відбувається не в дитинстві, а у більш зрілому віці, і протікає за умов активного і свідомого впливу на становлення цього вміння. Найчасті-

ше засвоєння білінгвом другої мови неконтактне, за відсутності безпосереднього тривалого контакту з основною масою носіїв цієї мови. Монокультурний білінгвізм - це або рецептивний білінгвізм, або такий, продуктивна реалізація якого відбувається лише час від часу.

2. Бікультурний білінгвізм. Цей тип білінгвізму передбачає одночасну наявність у свідомості індивіда двох когнітивних баз, співвідносних з тими мовами, якими володіє білінгв. Бікультурний білінгвізм найчастіше притаманний особам, які через різні обставини засвоюють, крім рідної, ще й другу, домінуючу в певному суспільстві, мову. Оволодіння другою мовою відбувається, як правило, в ранньому віці, паралельно із засвоєнням рідної мови, природно, тобто без цілеспрямованого впливу на вироблення вміння вживати обидві мови (мається на увазі механізм навчання та корекції знань). Засвоївши в дитинстві паралельно обидві мови, індивід часто визнає рідною як одну, так і іншу мову. Шляхом виникнення бікультурного білінгвізму може бути також вивчення другої мови у більш зрілому віці з метою інтеграції в інше лінгвокультурне середовище. У будь-якому разі тут передбачається високий рівень володіння другою мовою, найчастіше це продуктивний змішаний білінгвізм.

Як відомо, обидві мови білінгва не є цілком рівноправними: одна мова - основна, або домінуюча, а інша - вторинна. Домінуючою буде та мова, якою білінгв послуговується частіше (при змішаному білінгвізмі), або та, яка охоплює ширше коло сфер спілкування (при чистому білінгвізмі). При бікультурному білінгвізмі можна говорити, на нашу думку, і про домінуючу та вторинну когнітивну базу особистості, причому домінуюча когнітивна база може не збігатися з домінуючою мовою спілкування. Це може спостерігатися у випадках, коли людина засвоїла спочатку одну мову, яка є її рідною, за допомогою якої сформувалось світосприйняття, відбулися процеси соціалізації особистості, залучення в культуру, в світ символів та смислів даної мовної культури. І лише потім (хоча все ще у ранньому віці) відбулося засвоєння іншої мови, яка з різних причин з часом стала домінуючою, рівень володіння якою можна кваліфікувати як високий. Паралельно із залученням до іншої мови здійснювалося й залучення до іншої культури, поступово формувалася ще одна когнітивна база, проте вона вже буде вторинною, хоча мова, співвідносна з цією когнітивною базою, й домінуюча (а домінуючою когнітивною базою залишиться база рідної мови). Така ситуація була ти-

повою, наприклад, для багатьох освічених українців, домінуючою мовою спілкування яких стала російська.

У випадках бікультурного білінгвізму постає питання про цілісність особистості білінгва. Ряд дослідників допускають можливість роздвоєння свідомості у двомовних осіб, конфліктність співіснування двох мовно-культурних світів у свідомості білінгва. Допускаючи можливість існування в окремих випадках подібного внутрішнього конфлікту, варто погодитись з думкою Р. Тіто-не про наявність у двомовних осіб метамовної свідомості, під якою дослідник розуміє здатність білінгва до перемінного, одночасного чи попереминно-одночасного існування у двох мовних світах [9]. Цілісність особистості у цьому разі забезпечує наявність *metaego*, яке контролює і синтезує різні типи поведінки білінгва, різні *ego*, співвідносні з двома мовами білінгва.

Окремо в цьому аспекті можна говорити і про явище напівмовності або суржику, коли індивід, недостатньо засвоївши одну мову, заповнює прогалини фактами іншої мови. Такі індивіди стоять на межі двох етнокультурних світів і не можуть бути органічно інтегровані у жоден з них. Відсутність засвоєння на високому рівні хоча б однієї з мов, неможливість інтерпретації глибинних смислів тієї чи іншої мови призводять до відсутності у маргінальних осіб повноцінної когнітивної бази, нездатності їх бути носіями, реципієнтами і трансляторами певної національної культури. У цьому разі можна припустити наявність у свідомості еномаргіналів фрагментарного співіснування двох когнітивних баз, співвідносних з тими мовами, з яких складається суржик. Схематично це має такий вигляд:

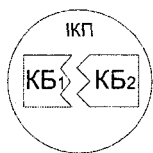

Рис. 1

де ІКП - індивідуальний когнітивний простір; КБ₁ - когнітивна база однієї мови (у даному випадку лише її фрагмент); КБ₂ - когнітивна база другої мови.

Фрагменти двох когнітивних баз у свідомості еномаргіналів можуть досягати максимального симбіозу, а самі ці індивіди стають таким чином носіями і трансляторами креолізованого типу культури.

Когнітивні бази і когнітивні простори (індивідуальний та колективний) реалізуються та актуалізуються у пресупозиції. Пресупозиція - це зона перетину когнітивних просторів комунікантів, яка актуалізується у процесі комунікації в кожній конкретній ситуації; і чим ця зона ширша, тим вдалішою буде комунікація. Виділяють три типи пресупозицій: макропресупозиція (спів-

відносна з когнітивною базою), соціумна пресупозиція (співвідносна з колективним когнітивним простором) та мікропресупозиція (співвідносна з індивідуальним когнітивним простором).

Під час спілкування білінгвів залежно від їхньої моно- чи бікультурності можуть виникати різні види пресупозиції. Схематично проілюструємо три загальні ситуації:

1. Під час спілкування двох монокультурних білінгвів (або монокультурного білінгва з монолінгвом), когнітивні бази яких різняться, виникає лише соціумна пресупозиція або/та мікропресупозиція. Когнітивні бази не перетинаються, що може призводити до певних труднощів чи непорозумінь у комунікації.

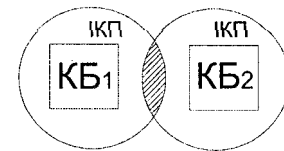

Рис. 2

2. Під час спілкування бікультурного білінгва, що має відповідно дві когнітивні бази - КБ та КБ₂, з монокультурним білінгвом (або монолінгвом) виникає ще й макропресупозиція за умови, що комунікація відбувається тією мовою, когнітивною базою якої володіє монокультурний білінгв.

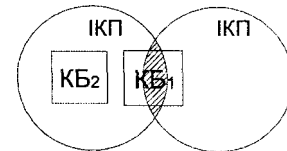

Рис. 3

3. Під час спілкування бікультурних білінгвів, які мають однакові когнітивні бази, в зоні перетину може перебувати як одна, так і інша когнітивна база.

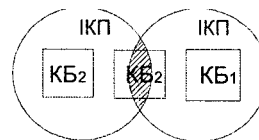

Рис. 4

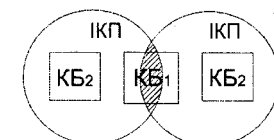

Рис. 5

Припускаємо, що в зоні перетину можуть перебувати і дві когнітивні бази одночасно (за умови близькосторідного білінгвізму).

Якщо ж бікультурні білінгви мають лише одну спільну когнітивну базу, то під час спілкування відповідною мовою в зоні перетину може бути лише одна когнітивна база, та, що є спільною.

У наведених випадках поряд з макропресупозицією звичайно ж має місце соціумна та мікропресупозиція.

Таким чином, розглядаючи явище білінгві-

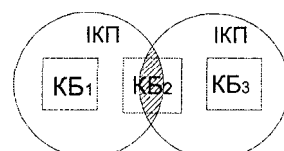

Рис. 7

му, слід враховувати як мовну, так і культурну компетенцію двомовних осіб, розрізняти бікультурний та монокультурний білінгвізм з урахуван-

ням типу двомовності, мотивацій до засвоєння другої мови, ступеня інтегрованості в іншу культуру.

1. ВакулеЛ. Я ничего не делала для того, чтобы быть певицей // Сегодня.- 2003.- № 1623.- С. 6.
2. Верещагин Е. М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма).-М.: Изд-во МГУ, 1969.— 160 с.
3. Гудков Д. Теория и практика межкультурной коммуникации.- М.: Гнозис, 2003,- 287 с.
4. Кись Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до теорії мовного релятивізму).- Львів: Літопис, 2002.- 304 с
5. Красных В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология - М.: Гнозис, 2002.- 284 с.
6. Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація.- Нью-Йорк, 1992.- 155 с
7. Уорф Б.-Л. Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в лингвистике.- М.: Прогресс, 1960.- Вып. 1.- С. 135-168.
8. Этнопсихоллингвистика / Ю. А. Сорокин, И. Ю. Марковина, А. Н. Крюков и др.; Отв. ред. Ю. А. Сорокин.- М.: Наука, 1988,- 192 с.
9. Tilone R. Language contact and code switching in the bilingual personality// Language in Contact and Contrast. Essays in Contact Linguistics.- Berlin, New York, 1991.- P. 439-451.

T. Fedorchuk

CULTURAL IDENTIFICATION OF BILINGUAL CARRIERS

The article deals with the problem of bilingualism connected with the acculturation proceses. The author investigates the monocultural and bicultural bilinguism, analyses the types of presupposition which take place in the bilingual communication.